

ISSN 2591-1201

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 2

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

Dileme

Review of Slovene Contemporary History

Izdajatelj in založnik

Študijski center za narodno spravo

Naslov uredništva

Tivolska 42, 1000 Ljubljana, Slovenija

Odgovorni urednik

dr. Tomaž Ivešić (Slovenija)

Glavni urednik

dr. Renato Podbersič (Slovenija)

Tehnični urednik

dr. Matic Batič (Slovenija)

Uredniški odbor

dr. Jakub Beneš (Združeno kraljestvo), dr. Lucia Ceci (Italija), dr. Bojan Dimitrijević (Srbija), ddr. Igor Grdina (Slovenija), dr. Tamara Griesser Pečar (Avstrija), dr. Damjan Hančič (Slovenija), dr. Adam Hudek (Slovaška), dr. Marica Karakaš Obradov (Hrvaška), dr. Tomaž Kladnik (Slovenija), dr. Peter Lieb (Nemčija), dr. Jože Možina (Slovenija), dr. Oskar Mulej (Avstrija), dr. Jelka Piškurić (Slovenija), dr. Igor Salmič (Italija)

Spletni naslov

<https://www.scnr.si/dileme.html>

Članki so recenzirani. Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

The articles have been peer-reviewed. The authors are solely responsible for the content of their articles. No part of this publication may be reproduced without the publisher's prior consent and a full mention of the source.

Redakcija te številke je bila zaključena 20. 11. 2023.

Publikacija izhaja s finančno podporo Javne agencije za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije.

Lektoriranje in prevod povzetkov

DigitPen, TransLAB

Oblikovanje in prelom

Inštitut Karantanija

Tisk

Itagraf, d. o. o.

Naklada

100 izvodov

Cena te številke

15 €

ISSN 2591-1201

D i l e m e

Razprave o vprašanjih sodobne slovenske zgodovine

D i l e m e

Review of Slovene Contemporary History

LETNIK 7 • 2023 • ŠTEVILKA 2

VSEBINA

Razprave

Milena Černe

*Gentilejeva šolska reforma in slovensko šolstvo na
Primorskem 1918–1941*

9

Oskar Mulej

*Stanje in notranja razmerja v slovenskem naprednem
(liberalnem) taboru na pragu 2. svetovne vojne*

33

Damjan Hančič

»Vaške straže« na Gorenjskem v letu 1942

73

Bojan Dimitrijević

*Srpski dobrovoljački korpus u Primorskoj Sloveniji
1944–1945. godine*

115

Jelka Piškurić

Ženski zapor na Igu, 1956–1967

149

Rok Bratina

*Od »reformiranega« komunista do »spravitelja« naroda
– politična kariera in stremljenja Boruta Pahorja
(1986–2011)*

191

Poročila s konferenc

Špela Chomicki in Petra Grabrovec
Leto 1943 na Slovenskem – osemdeset let pozneje,
Pivka, 24. maj 2023
235

Recenzije

Tamara Griesser Pečar
Die Krisen der Demokratie in den 1920er und 1930er
Jahren, ur. Michaela Maier, Maria Mesner, Robert
Kriechbaumer in Johannes Schönnher. Böhlau,
Wien 2023
241

Mateja Čoh Kladnik
Martina Grahek Ravančič, U IME NARODA! Djelovanje
sudova za zaštitu nacionalne časti Hrvata i Srba u
Hrvatskoj 1945. godine, Hrvatski institut za povijest,
Zagreb 2023
253

Marta Keršič
Mira Kosem, Pozdravljena, zemlja: Spomini, Založba
Mladika, Trst 2023
269

DOI: 10.55692/D.18564.23.8

Prejeto: 15. 10. 2022
1.01 izvirni znanstveni članek

Oskar Mulej¹

Stanje in notranja razmerja v slovenskem naprednem (liberalnem) taboru na pragu 2. svetovne vojne

Izvleček

Prispevek ponuja oris razvoja notranjih razmerij in delitev v slovenskem naprednem (liberalnem) taboru v letih tik pred drugo svetovno vojno in ob njenem začetku. Po umiku z oblasti leta 1935 je bil napredni tabor šibak in notranje razcepljen. Hkrati je bila paleta skupin in idejnih usmeritev, ki jih najdemo pod skupno »napredno« streho, izredno široka, saj je segala daleč na levo in desno stran ideološkega spektra. Zlasti mladina se je idejno izrazito diferencirala in radikalizirala. Njeni deli so pri tem kazali visoko mero dojemljivosti za radikalnejše politične pristope ter se pomikali v smer fašizma in komunizma. Zato lahko zlasti v oziru na širši nazorski tabor deloma govorimo tudi o procesu

¹ Dr. Oskar Mulej, doktor primerjalne zgodovine srednje, vzhodne in jugovzhodne Evrope; Inštitut za vzhodnoevropsko zgodovino, Universität Wien/Univerza na Dunaju; oskar.mulej@univie.ac.at.

razkrajanja. Hkrati pa je vsaj v jedrnem delu vztrajala zavest o pripadnosti skupnemu političnemu taboru, ki se je na pragu vojne izrazila tudi skozi ponovna povezovanja med strankami in skupinami.

KLJUČNE BESEDE: *napredni tabor, liberalizem, politične stranke, civilna družba, trideseta leta*

Abstract

The article provides an outline of the development of the internal relations and divisions in the Slovenian progressive (liberal) camp in the years just before the Second World War and upon its start. After falling from power in 1935, the progressive camp was weak and internally fragmented. At the same time, the range of groups and ideological orientations found under the “progressive” umbrella was extremely wide as it extended far to the left and right sides of the political spectrum. The youth, in particular, were distinctly ideologically differentiated and radicalised. Some of them were highly susceptible to radical political approaches and moved towards fascism and communism. Especially when viewing the wider ideological camp, it is thus partly justified to posit a process of disintegration. At the same time, at least the core part maintained a consciousness of belonging to a common political camp, which was reflected by renewed connections between parties and groups on the eve of the war.

KEYWORDS: *progressive camp, liberalism, political parties, civil society, 1930s*

Ob novem letu 1941 je v mariborskem časniku *Večernik* izšel članek z zvenečim naslovom *Zamenjajmo generacije* izpod peresa Bojana Ribnikarja, sicer sina lastnika časnika in pomembnega liberalnega politika Adolfa Ribnikarja. Pisec je v njem komentiral stanje in usmeritve mlajših generacij, pripadnih političnemu in nazorskemu taboru, za katerega se je v javnem diskurzu in zgodovinopisju uveljavila oznaka »liberalni«, medtem ko si je sam skozi vso svojo zgodovino najpogosteje pravil »napredni«.² Med drugim je bilo v njem zapisano naslednje:

»... mladine ni v sistemu, ki jemlje konec. Zato je mladina vsepovsod drugod. Del napredne slovenske mladine je odšel med ljotičevce. Kako so se le-ti orientirali, ne glede na to, da izpovedujejo totalitarni način življenja in vladanja, vemo iz njihovega biltena. Drugi del bivše napredne mladine je odšel med komuniste. Kakšni so njihovi cilji, je znano, kam bi se morali nasloniti pa je napisal A. Javor v decembrski 'Sodobnosti'.«³

»Nedvomno pa je,« nadaljuje pisec, da se »največji del napredne mladine, zavedajoč se položaja našega naroda in Jugoslavije [...] zaveda, da se hoče boriti samo za svojo Jugoslavijo, ne pa za tuje interese.« In zaključí: »Napredna slovenska mladina, osvobojena liberalno-kapitalistične dedne obremenjenosti in v zavesti, da je bodočnost sveta, zlasti pa vsega slovenskega naroda v okviru

2 Izraze »napredni tabor«, »napreden«, »naprednjaki« uporabljam v strogo nominalističnem smislu, brez normativnih vsebinskih ali celo vrednostnih opredelitev, na podlagi dejstva, da je šlo za najpogostejšo samooznako, ki je v dotičnem taboru vztrajala skozi vso njegovo zgodovino.

3 Bojan Ribnikar, »Zamenjajmo generacije«, *Večernik*, 31. 12. 1940, 11.

Jugoslavije, v demokraciji bo znala pokazati svojo zrelost in svoje pravilno gledanje na vsa vprašanja.»⁴

Iz navedenih citatov lahko razberemo več stvari. V prvi vrsti zavedanje oziroma pripoznanje visoke ravni notranje razcepljenosti in idejne diferenciacije znotraj naprednega tabora. Tega je na predvečer vojne tvorila množica struj, zgolj eno izmed katerih sta predstavljala tudi časnik *Večernik* in oba Ribnikarja. Hkrati iz njegovega zapisa, ki poudarja, da napredna mladina »noče propadlega liberalizma,« lahko tudi jasno razberemo, da je ta, sicer idejno raznolika mladina, vsakršen liberalizem in identifikacijo z njim eksplicitno odklanjala. Razbrati pa je moč tudi, da sta, kljub prehajanju delov iz naprednega tabora izhajajoče mladine v profašistično ali prokomunistično smer, pri preostalem delu tudi še na pragu štiridesetih let 20. stoletja obstajali skupna »napredna« in »nacionalna« zavest ter samoidentifikacija, ki se je hkrati prepletala s poudarjeno zavestjo o pripadnosti »mladini« kot nositeljici nujnih sprememb.

Ko govorimo o »naprednem« (liberalnem) taboru, merimo na enega izmed treh tradicionalnih nazorskih taborov, ki so tvorili politično in širšo idejno krajino na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja. Medtem ko idejno njegove korenine segajo globoko v 19. stoletje, se je v strankarskem pogledu formiral leta 1894 z ustanovitvijo Narodne stranke za Kranjsko, kasnejše Narodno-napredne stranke ter malce kasneje še sorodnih strank na Primorskem in na Štajerskem. Po razpadu stare Avstrije in ustanovitvi Kraljevine SHS je bil v 20. letih razdeljen na več strank, ki so poleg osrednje meščansko-liberalne vključevale tudi kmetijsko in narodno-socialistično smer, a že tedaj so bile v njem prisotne tudi radikalno nacionalistične in protofašistične skupine, kot je bila denimo ORJUNA. Idejno je ta tabor tako pokrival širok segment slovenskega politič-

4 Ibid.

nega prostora, umeščen med politični katolicizem na eni in marksizem na drugi strani. Zlasti nasprotovanje političnemu katolicizmu je predstavljalo tisto poglobitno ideološko gonilno silo, ki je sicer heterogenemu taboru nudila tudi trajno notranje vezivo in najosnovnejši skupni imenovalec.⁵ Kot drugi trajni določevalni moment je nasproti »internacionalnima« katolicizmu in marksizmu nastopala poudarjena narodnjaška usmeritev z različnimi stopnjami in odtenki nacionalizma oziroma poudarjanje primata nacionalnega principa nasproti verskemu in razrednemu. Pri tem je treba omeniti, da je skozi ves medvojni čas poleg sicer prevladujoče jugoslovansko-nacionalne znotraj naprednega tabora bila prisotna tudi »samoslovenska« usmeritev.⁶

Pričujoči prispevek bo skušal podati oris stanja slovenskega naprednega tabora na pragu druge svetovne vojne, njegove strukture in notranjih razmerij ter razvojnih tendenc. Pri tem si bo med drugim prizadeval ponuditi tudi vsaj delni odgovor na vprašanje, ali je ob tem času sploh še možno govoriti o enovitem taboru, ali je ta do tedaj že razpadel. V prvem delu prispevka bo tako podan oris razvoja v letih 1935–41, ko se je

- 5 Več o tem gl.: Oskar Mulej, »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. I. del – velika gospodarska kriza«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 109–110; Peter Vodopivec, »O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918«, v: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski (Ljubljana: SAZU, 2007), 27. Kot je v svojih spominih, napisanih v času okupacije, zapisal Vladimir Ravnihar, za opis dinamike slovenske politike »razlikovanje 'liberalci – klerikalci' ni prav točno, točneje je klerikalizem – protiklerikalizem (antiklerikalizem). Saj jih je prav mnogo, ki niso 'liberalci', pa so odločni nasprotniki klerikalizma.« (Vladimir Ravnihar, *Mojega življenja pot* (Ljubljana: FF UL, 1997), 268).
- 6 Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva* (Ljubljana: Modrijan, 1996), 204–237.

slovenski liberalizem znašel v opoziciji in na robu političnega življenja. V osrednjem delu bo sledil poskus skiciranja strukture tabora na predvečer vojne, s posebnim poudarkom na nekaterih pomembnih odprtih vprašanjih. Zaključni del bo posvečen poskusom ponovnega povezovanja »naprednih« sil v letu 1941.

*Razvoj naprednega tabora v drugi polovici 30. let
20. stoletja: šibkost in razcepljenost*

V zgodnjih tridesetih letih je po nastopu šestojanuarskega režima in oktroirane ustave leta 1931 napredni tabor doživel s političnimi potrebami pogojeno koncentracijo v okviru Jugoslovanske radikalno-kmečke demokracije, od leta 1933 Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS). Vendar je bila ta koncentracija v marsičem navidezna, saj je v istem času prišlo do pospešene diferenciacije med političnimi prvaki oziroma »stranko« na eni in intelektualnim zaledjem oziroma širšim idejnim taborom na drugi strani. Številni k slednjemu poprej prištevajoči se intelektualci so se iz različnih razlogov, zlasti zaradi nezadovoljstva nad sodelovanjem politikov v nedemokratičnem režimu, naraščajoče neprivlačnosti unitarno-jugoslovanske nacionalno-politične usmeritve in načina, na katerega se je ta udejanjala pod šestojanuarskim režimom, začeli odmikati od sicer idejno sorodnih politikov ter jim tudi demonstrativno odrekati podporo. V tem kontekstu velja omeniti Vidmarjevo kritiko narodne politike naprednega vodstva v knjižici *Kulturni problemi slovenstva* (1932) in krizo *Ljubljanskega zvona* istega leta.

Leto 1935 za napredni tabor označuje točko radikalnega preobrata, tako, kar se tiče njegove notranje organizacijske enotnosti, kot tudi zunanjepolitične moči. Razcepu med Kra-

merjevo in Marušičevo strujo v času vlade Bogoljuba Jevtića je avgusta istega leta sledil prevzem državnega krmila od strani novo ustanovljene Jugoslovanske radikalne zajednice, ki je poleg dela srbskih radikalov in Jugoslovanske muslimanske organizacije vključevala tudi Slovensko ljudsko stranko. Oblast v Dravski banovini je tako prišla v roke katoliškega tabora, medtem ko je bil napredni docela odrinjen od njenih vzvodov in postavljen v vlogo drugotnega političnega dejavnika.⁷ To se je izražalo tudi skozi samozavest nasprotnikov. Katoliški *Slovenec* je tako leta 1936 zapisal: »Samo dvoje je danes: ali bo naša bodočnost katoliška ali pa bo komunistična, JNS-arška gotovo ne bo.«⁸

Padcu z oblasti je sledil pospešen proces notranje fragmentacije, ki je zadeval tako širši idejni tabor kot tudi samo stranko JNS. Osip podporne baze, ki je že v prvi polovici desetletja zajel zlasti k naprednemu taboru prištevajoče se intelektualce, se je sedaj širil tudi na širše kroge privrženstva, še zlasti pa se je izrazil skozi korenito idejno diferenciacijo iz tega tabora izhajajoče mladine. Pri tem je sicer najprej treba poudariti, da notranje delitve in tudi cepitve na osebni, idejni, socialni, generacijski ali pokrajinski podlagi za slovenski napredni tabor niso bile nič posebno novega. Prisotne so bile že ves čas njegovega obstoja, še zlasti izrazite pa po letu 1918. Lahko bi dejali celo, da je notranja neenotnost za liberalni tabor predstavljala tako rekoč zaščitni znak in del njegovega »genskega zapisa«. Notranjo heterogenost so naprednjaki sami priznavali in jo radi tudi izpostavljali kot krepost. Priznavajoč, da je okoliščina,

7 Janko Prunk, »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1–2 (1982): 127.

8 »Kje je sovražnik?«, *Slovenec*, 26. 7. 1936. Citirano po: Jurij Perovšek, »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941)«, *Zgodovinski časopis* 51, št. 4 (1997): 541.

»da naprednjaki niso čreda«, bila »od nekaj opasna za politično moč njihove stranke«, je časnik *Jutro* že na začetku 20. let poudarjal, da je »v naprednih strankah /.../ po vsej naravi prostomislečega človeka mnogo več netiva za cepljenje«. ⁹ »Delo klerikalnega poveljnika, ki ga mase ubogajo in ne zahtevajo nič, in socijalista, ki omami delavstvo z neizvedljivo obljubo,« je bilo tako dojeto kot bistveno lažje od dela liberalnega prvaka, ki ima opraviti predvsem s »kritično inteligenco«. ¹⁰ Kar dela notranja cepljenja druge polovice 30. let v tem oziru posebna, sta njihova daljnosežnost in idejna radikalnost. Opazujemo jih namreč lahko kot del širšega procesa rekonfiguracije, ki je slovensko politiko zajel v 30. letih in s postopno sprostitvijo režima v drugi polovici tega desetletja dobil dodaten pospešek. Šlo je za čas iskanja novih poti, v katerem so se na novo »mešale karte« ter vzpostavljala nova razmerja in delitve. Do zdaj le deloma raziskan proces, ki še čaka na celovitejšo obravnavo, je zadeval vse tri tradicionalne tabore slovenske politike in se med drugim odražal v obsežnem praznem prostoru onkraj uveljavljenih sil. Zaradi sodelovanja njegovih političnih prvakov v režimu JNS, a še bolj zaradi njegove svojevrstne notranje zasnove, se zdi, da sta omenjeni proces in iz njega izhajajoči »prazni prostor« najizraziteje in najbolj daljnosežno prizadela ravno napredni tabor.

Že omenjeno odmikanje delov izvirno »liberalne« inteligence, katere del se je pod vplivom takratnih radikalnejših idejnih tokov začel oddaljevati tudi od svobodomiselnega svetovnega nazora, ¹¹ se je nadaljevalo in doživelo svoj verjetno najbolj emblematičen izraz v uničujoči kritiki Frana Zwittera, v

⁹ *Jutro*, 26. 11. 1920.

¹⁰ »70-letnica Hribarja«, *Jutro*, 18. 9. 1921.

¹¹ Bojan Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 40, 46.

kateri je ta oznanil »bankrot slovenskega liberalizma«. ¹² Sicer manj korenita razhajanja so bila prisotna tudi med politiki, vključujoč nekatere vidne prvake. V tem oziru velja omeniti zlasti liberalnega »starina« Vladimirja Ravniharja s skupino nekdanjih narodnih radikalov, ki si je neuspešno prizadeval najti mesto znotraj slovenske JRZ, ¹³ ter nadalje zadnjega liberalnega bana Dravske banovine Dinka Puca, ki se je s skupino somišljenikov leta 1937 odcepil od JNS in osnoval list *Slovenska beseda* ter dve leti kasneje še istoimensko politično gibanje. Prav tako velja omeniti tudi Adolfa Ribnikarja, ki se je približno v istem času sprl z Albertom Kramerjem, se iz Ljubljane preselil v domači Maribor in tam začel graditi lastno politično zaledje. ¹⁴ Po prodaji deleža v ljubljanskem *Jutru* sta leta 1938 skupaj s sinom Bojanom prevzela *Večernik* (do tedaj *Mariborski večernik Jutra*). Okoli lista, ki je poleg Pucove *Slovenske besede* predstavljal eno izmed osrednjih opozicijskih glasil v notranje razcepljenem naprednem taboru, so se začeli zbirati ljudje, ki so se vanj prištevali, a bili kritični do JNS. Hkrati sta oba lista služila kot jedri, okoli katerih sta se na pragu druge svetovne vojne začeli ponovno oblikovati slovenski sekciji Samostojne demokratske stranke (SDS) in Narodne radikalne stranke (NRS). Navsezadnje velja omeniti še starosto slovenske napredne politike Ivana Hribarja, ki je že dalj časa ubiral samosvojo politično pot, ločeno od JNS, leta 1940 pa bil eden izmed vidnejših pobudnikov Društva prijateljev Sovjetske zveze (SZ).

12 Fran Zwitter [Observator], »Bankrot slovenskega liberalizma«, *Sodobnost* 3, št. 7–8 (1935), 303–304.

13 Šlo je za uradno slovensko izpostavo tistega dela nekdanje Narodne radikalne stranke, ki je deloval v okviru JRZ, a ki zaradi hegemonije nekdanje SLS na Slovenskem ni mogla priti do izraza; gl.: Ravnihar, *Mojega življenja pot*, 239–240, 244.

14 Jerca Vodušek Starič, *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942* (Ljubljana: samozaložba, 2002), 162–163.

Če so pri Hribarjevi vključitvi v Društvo prijateljev SZ bržkone prevladovali panslovanski vzgibi,¹⁵ to ni veljalo za tisti segment širšega privrženstva, zlasti mladine, pri katerem je bil opazen trend prehajanja na prokomunistične pozicije. Ta je zajel zlasti dele članstev do tedaj »napredni« politiki zvestih množičnih organizacij, kot sta bili Zveza društev kmečkih fantov in deklet (ZDKFiD) in Sokol Kraljevine Jugoslavije (SKJ), pri čemer lahko v obeh primerih govorimo tudi o meri komunistične infiltracije.¹⁶ Ta si je za cilj postavljala predvsem pridobivanje mladine, ki se je v obravnavanem času idejno diferencirala in radikalizirala. Njen del se je, kot je korektno ocenjeval uvodni Ribnikarjev citat, usmerjal močno v levo in pričel tvoriti znaten rekrutacijski bazen za komuniste, drugi del pa ob okrepljeni jugoslovansko-nacionalni usmeritvi šel radikalno v desno (slovenski ljotičevci). Hkrati je tudi med tistimi pripadniki mlajših generacij, ki so vztrajali v okvirih naprednega tabora in njegovih strank v obravnavanem obdobju, mogoče zaslediti poudarjeno »mladinsko« zavest in z njo povezano opozicionalno držo nasproti starejšim politikom. Ta je bila na eni strani značilna za viden del članov novo snujočih se SDS in NRS, ki sta sicer obe izvirno nastali na pobudo starejših naprednih prvakov, a hkrati pretežno združevali kritične pripadnike mlajše generacije. Na drugi strani je do postopnega osamosvajanja in kritičnega pozicioniranja nasproti strankinemu vodstvu konec 30. let prišlo tudi v mladinski organizaciji JNS.

15 Kot prvi predsednik društva je Hribar po neuspešnem prizadevanju, da bi ga preimenoval v Društvo prijateljev Rusije, odstopil; Eva Mally, *Slovenski odpor* (Ljubljana: INZ, 2011), 43. Gl. tudi: NUK Ms 1875, Ivan Hribar Ferdu Kozaku, 25. 7. 1940, citirano po: Luka Kropivnik, »Ivan Hribar med politikom in književnikom«, (magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2023), 54.

16 Anka Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom* (Ljubljana: ŠOU, 1994), 199, 203, 209.

*Poskus skice naprednega tabora na pragu
druge svetovne vojne*

Ko govorimo o naprednem taboru in o »taborih« nasploh, velja razlikovati med dvema vidikoma: ožje opredeljenim *političnim* taborom, združujočim nazorsko sorodne politike in stranke, ter širšim *idejnim* ali *nazorskim* taborom, obsegajočim tisti del javnosti, ki naj bi jih ti politiki in stranke predstavljali oziroma nagovarjali. Integrativni element slednjega so zlasti razne nestrankarske organizacije in civilnodružbene asociacije, ki taboru dajejo mero kohezivnosti in identitete, hkrati pa v večji ali manjši meri delujejo kot vezni člen s strankami. Za napredni tabor lahko rečemo, da so razmerje med obema sferama, zlasti v primerjavi s katoliškim, že v osnovi zaznamovale prvobitnost civilne družbe nasproti stranki, večja mera notranje avtonomije vsake izmed obeh sfer in rahlejša vez med njima. Posledica je bila manjša stopnja notranje uniformnosti, ideološke in organizacijske enotnosti ter discipline. Med »stranko« in formalno sicer nestrankarskimi organizacijami, ki tvorijo njihov mobilizacijski potencial, prevladujoči odnos tako ni vertikalna podrejenost, temveč visoka mera avtonomnosti slednjih, kar za stranke pomeni bistveno večjo mero tveganja, da postanejo »generalštab brez vojske«. ¹⁷ Takšen odnos je bil v slovenskem naprednem taboru sicer stalnica, kar je bilo vezano tudi na njegov že omenjeni »genski zapis«. Hkrati je ravno v 30. letih, med drugim tudi zaradi prisilnega enotenja in z njim

17 Po analogiji uporabljam izraz, ki ga je avstrijski zgodovinar Adam Wandruszka apliciral na genealoško sorodni avstrijski nacionalni tabor, ki je v obravnavanem oziru s slovenskim naprednim izkazoval jasne paralele; Adam Wandruszka, »Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und politischen Bewegungen«, v: *Die Geschichte der Republik Österreich*, ur. Heinrich Benedikt (Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1955), 385.

povezanih poskusov neposrednejše podreditve nestrankarskih organizacij stranki JNS ter širšega nazorskega tabora njeni idejni liniji, prišlo do korenitejšega razkoraka med obema sferama. Ta se je izražal skozi odrekanje podpore strankam, odcepe disidentskih skupin, mestoma je dajal tudi podobo pravega razkroja.

Kot »ožji« politični tabor lahko najprej opredelimo tri napredne stranke, ki so se marca 1941 povezale v Odboru naprednih strank (več o tem v nadaljevanju), zastopane pa so bile tudi v Narodnem svetu aprila istega leta in kasneje v Slovenski zavezi. To so bile JNS, SDS ter NRS. Nadalje lahko v ta okvir umestimo tudi do tedaj idejno že dodobra osamosvojeno, a formalno s svojo stranko še vedno povezano Omladino Jugoslovenske nacionalne stranke (OJNS).

Jugoslovanska nacionalna stranka se je po padcu z oblasti ponovno konstituirala in je zlasti po kongresu junija 1936 delovala kot dobro organizirana stranka s 150-članskim banovinskim plenumom ter dobro utečenimi krajevnimi in sreskimi organizacijami.¹⁸ Kot takšna je vse do ustanovitve SDS in NRS v letih 1939–40 predstavljala edino strankarsko organizirano predstavnico naprednega tabora. Hkrati je, v primerjavi z omenjenima dvema, ki sta se na pragu vojne komajda ustanovili in tako predstavljali zgolj zametka strank, s svojo razvejano organizacijo bila in ostajala upoštevanja vredna politična sila. V tem pogledu velja omeniti zlasti, da se je strankina mladinska organizacija, medtem ko so te po ostalih banovinah zamirale, v Dravski banovini po letu 1936 krepila in do leta 1939 uspela združiti 6.000 članov po vseh njenih srezih.¹⁹ Na Slovenskem namreč ni šlo zgolj za nekdanjo režimsko stranko, temveč za

18 Jerca Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 16 (42), št. 2 (2001): 65.

19 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 217.

edino strankarsko organizirano predstavnico enega izmed glavnih političnih taborov in opozicije proti JRZ nasploh. V isti luči velja vsaj deloma razumeti tudi nasilne »junjske dogodke«, ki so se odvili leta 1937 ob turneji predsednika JNS Petra Živkovića po Dravski banovini.²⁰ Tedanjih, v dobršni meri organiziranih izgrediv tako ne moremo tolmačiti zgolj kot odraz moči JRZ, temveč tudi kontinuiranega pomena, ki ga je JNS kljub svoji šibkosti ohranjala v znotrajslovenskih političnih delitvah. Navsezadnje o tem priča tudi dejstvo, da je bila JNS edina politična sila na Slovenskem, s katero se je po sporazumu Cvetković-Maček prevladujoča katoliška stran sploh bila pripravljena pogovarjati o delitvi moči.²¹

20 Gl.: Darko Friš, »Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani«, *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005): 129–146; Darko Friš, »Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 61–78.

21 Omenjeni pogovori so potekali oktobra 1940 in nato znova v februarju 1941 med Franom Kulovcem in banovinskim tajnikom JNS Marjanom Zajcem. Nanašali so se na ureditev prihodnje Banovine Slovenije in možnosti sporazuma o delitvi moči v njej; gl. Arhiv Republike Slovenije (ARS), SI AS 2065, šk. 4, Arhiv dr. M. Zajca. V elaboratih Uprave državne varnosti se sicer omenja tudi tajni sporazum med Antonom Korošcem in Albertom Kramerjem (»Ko.-Kra.«), ki naj bi bil starejšega datuma (omenja se 12. oktober 1936); gl. ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-14, Poročilo o važnejših liberalnih politikih med okupacijo; ARS, SI AS 2065, šk. 4, Osnovni podaci za Sloveniju za period 1935-41. Posredno obstoj takšnega sporazuma, ki naj bi dejansko bil sklenjen 12. oktobra 1936 za dobo šest let ter zadeval imenovanje kandidatov za Zbornico za trgovino, obrt in industrijo, potrjuje Zajčeva navedba v njegovi zabeležki o pogovoru s Kulovcem 3. februarja 1941; gl. ARS, SI AS 2065, šk. 4, Promemoria 3. 2. 1941. Med Zajčevimi dokumenti, ki se nahajajo v arhivski zapuščini Frančka Sajeta, je sicer mogoče najti tudi nedatirano in nepodpisano besedilo sporazuma med »grupo Ko.« in »grupo Kr.« Zadeval je medsebojno obzirnost v pisanju časopisja, umiritev

Hkrati je bila tudi JNS notranje razdeljena, saj sta v njej v veliki meri še naprej vzporedno soobstajali meščansko-demokratsko (nekdanja SDS) in kmetijsko krilo (nekdanja Samostojna kmetijska oziroma Slovenska kmetijska stranka – SKS) – poenostavljeno rečeno kroga obeh strankinih prvakov Alberta Kramerja in Ivana Puclja. Vsak izmed njiju je tvoril poseben center moči, ki je imel nadzor ali vsaj vpliv na lastno mrežo nestrankskih organizacij in ustanov. V primeru kmetijskega krila so bile to predvsem Kmetijska družba in njene podružnice, Zveza slovenskih kmetov, Zveza slovenskih zadrug, Zveza slovenskih agrarnih interesentov, Kmetijska tiskovna zadruga ter Zveza društev kmečkih fantov in deklet.²² Osrednje politično glasilo tega krila, čigar vodilni predstavniki so poleg Puclja bili še Bogdan Ferlinc, Milan Mravlje, Ivan Kronovšek in Igor Rosina, je bil *Kmetijski list*. Na drugi strani se je za krog Alberta Kramerja po njegovem osrednjem glasilu *Jutro* uveljavil tudi izraz »Jutrova skupina«. Imenovani tudi »Kazinoti«, po stavbi ljubljanske Kazine in istoimenskem društvu, ki mu je predsedoval Kramer in je predstavljalo njihov »glavni štab«,²³ so pripadniki tega kroga zaradi svojega druž-

kulturnega boja, elemente konkordančnega sistema – delitev pozicij v kulturnih in drugih ustanovah ter depolitizacijo uradništva. Glede na vsebino je mogoče domnevati, da bi lahko šlo za osnutek, povezan s pogovori, ki jih je Zajec s Kulovcem vodil oktobra 1940, torej še pred Koroščevo smrtjo. Na njihovi podlagi je nato nastal obsežnejši osnutek predloga sporazuma o slovenski kulturni avtonomiji; ARS, SI AS 2065, šk. 4, Osnutek sporazuma Ko.-Kr., Osnutek sporazuma med SLS in JNS o kulturni avtonomiji slovenskega naroda.

22 Gl. Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 198, 204.

23 Stavba Kazine je sicer bila v lasti konzorcija kavarne Zvezda, čigar predsednik je bil prav tako Kramer, medtem ko je v njej imelo sedež banovinsko tajništvo JNS in več sorodnih, medsebojno povezanih društev, kot npr. Zveza naprednih starešin, Rotary Club, Avtomobilski klub, Jugoslovansko-Češkoslovaška liga in Udruženje jugoslovanskih rezervnih oficirjev.

benega položaja tvorili najvplivnejšo skupino znotraj JNS in naprednega tabora nasploh. S pomočjo povezav in lastninskih pozicij v gospodarstvu so razpolagali z najmočnejšim kapitalskim zaledjem, hkrati pa nadzorovali najpomembnejše in široko brane časnike (*Jutro*, *Slovenski narod*, *Domovina*, celjska *Nova doba*). Poleg Kramerja med najpomembnejše pripadnike tega kroga štejemo Milka Brezigarja, Andreja Verbiča, Pavla Pestotnika, Frana Marna, Miroslava Urbasa, Vinka Vrhunca, Avgusta Praprotnika, Otmarja Pirkmajerja, Stanka Viranta, Janka Mačkovška, Frana Novaka in banovinskega tajnika JNS Marjana Zajca. Kramerjevi zavezniki po Sloveniji so razen tega vključevali najvidnejše lokalne in regionalne veljake, kot sta bila denimo Franjo Lipold v Mariboru in Ernest Kalan v Celju. Kot zanimivost velja omeniti tudi, da je obveščevalna dejavnost za Britance, ki jo je v svojih raziskavah osvetlila Jera Vodušek Starič, na Slovenskem bila izključna domena pripadnikov tega kroga (Brezigar, Vrhunec, do neke mere tudi sam Kramer).²⁴

Tretji center moči v JNS, ki se je na pragu vojne začel šele dobro uveljavljati, a bil pomemben predvsem v idejnem pogledu in zaradi vpliva na širšo bazo privržencev, je bil strankin podmladek, organiziran v okviru OJNS. Ta se je, kot smo že omenili, skozi obravnavano obdobje krepila in leta 1939 združevala več kot 6.000 članov. V njej so se zbirali jugoslovanski nacionalisti mlajše generacije, ki je odrasla in bila vzgojena že v novi državi, medtem ko je v socialnem pogledu segla v široke družbene plasti – med njenim članstvom je namreč poleg številnih akademikov in uradnikov prevladovala kmečka, delavska in obrtniška mladina.²⁵ Med vodilnimi člani je poleg sinov pomembnejših predstavnikov JNS (Boris Kalan, Dušan Verbič)

V kavarni Zvezda so »Kazinoti« imeli stalno omizje, kjer so se pretresala politična vprašanja; Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 12–13, 115.

24 Ibid., 124, 133–134; gl. tudi: Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«.

25 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 225.

bilo veliko primorskih emigrantov, kakor denimo Boris Sancin, Branko Vrčon in zlasti Andrej Uršič, ki je poleg Ljubljančana Jožeta Rusa veljal za najvidnejši obraz OJNS. Svoje poglede so izražali v mladinskem glasilu *Naša misel*, ki jo je urejal Uršič, in srednješolski *Naši volji*, objavljali so tudi v eminentni napredni kulturni reviji *Misel in delo*. Dejavnost OJNS, ki si je za cilj zadala v stranko »prinesti svežega borbenega duha, več dinamike in še več ljudskosti«,²⁶ je bila usmerjena v pridobivanje širših plasti prebivalstva, za kar so širom jugoslovanskega dela Slovenije organizirali politična zborovanja, predavanja in idejne tečaje. Pri tem so tesno sodelovali s strukturami nekdanje SKS in tistimi deli ZDKFiD, ki so ostajali pod njihovim vplivom.²⁷ Po drugi banovinski skupščini maja 1939 se je samostojna dejavnost takrat že po vsej Dravski banovini dobro zasidrane OJNS močno razmahnila. Popolnoma jasno in odkrito so se začele izražati njene velike ambicije po moralni, programski, organizacijski in delovni obnovi celotnega naprednega tabora. Vrhunec teh prizadevanj so pomenila *Politična, gospodarska in socialna načela*,²⁸ celovit politični program mladih naprednjakov, ki so ga ti leta 1940 izdali na lastno pobudo in brez odobritve organov matične stranke. Ta je glede na dotedanjo politiko JNS in njenih predhodnic nakazoval občuten premik na levo. Ob ohranjanju nekaterih liberalnih prvin (poudarek na osebnih in državljanskih svoboščinah, zlasti svobodi vesti) je vseboval zahteve po daljnosežnih reformah v smeri socializacije gospodarskega življenja in poudarjeni vlogi države kot

26 Jože Rus, »Naša pota, gledanja in težnje«, v: *Omladina Jugoslovanske nacionalne stranke: Banovinska skupščina 12. septembra 1937 v Ljubljani* (Ljubljana: OJNS, 1937), 15.

27 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 203; Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«, 64.

28 *Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940* (Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940).

njegovega vrhovnega in odločujočega upravljavca.²⁹ Nadalje so mladi nacionalisti zahtevali demokratizacijo notranjega življenja v Jugoslaviji ter »slovansko« preusmeritev njene zunanje politike, kar bi vključevalo tudi navezavo stikov z ZSSR.

Ideja o obnovi SDS je vzniknila v Mariboru, ko sta jo leta 1938 Adolf in Bojan Ribnikar po predhodnih pogovorih s Srdjanom Budisavljevičem v Beogradu začela širiti med kavarniško družbo v Astorii.³⁰ Kmalu zatem je bil oblikovan pripravljalni odbor, na katerem so za začasnega predsednika izbrali odvetnika Maksa Šnuderla.³¹ Pod njegovim vodstvom je bil nato novembra 1939 ustanovljen akcijski odbor SDS v Mariboru. Vzporedno se je v osrednji Sloveniji kot posledica neposrednih prizadevanj voditeljev SDS Vilderja, Budisavljeviča in Kosanovića, osnoval tudi ljubljanski akcijski odbor SDS pod predsedstvom odvetnika Vladimirja Šukljeta. Sprva nepovezani pobudi v Mariboru in Ljubljani sta sčasoma navezali stike, kar je pripeljalo do ustanovitve *akcijskega odbora SDS za Slovenijo* v Celju, 11. februarja 1940. Stranka si je zadala nalogo, pridobiti in združiti vse demokratične sile v Sloveniji, nezadovoljne z JNS in JRZ. Kot del vsedržavne SDS je želela izvajati politiko v duhu nekdanje Kmečko-demokratske koalicije, kar je pomenilo tudi zavzemanje za federativno preureditev države. Po kasnejšem zapisu njenega člana, mariborskega gospodarstvenika Krsta Kazafure (1899–1965), naj bi bil osnovni namen stranke ustvariti »javni forum za opozicijo JNS, ki se je dojemala kot patentirani predstavnik naprednih Slovencev, kakor se je smatrala klerikalna stranka za patentirani predstavnik celotnega slovenskega ljudstva«. ³² Na predvečer vojne, leta 1941, je SDS v Sloveniji že tvorila do neke mere oblikovano

29 Povzeto po: *Politična, socialna in gospodarska načela*, 26, 28.

30 Vodušek Starič, *Slovenski špijoni*, 162.

31 ARS, SI AS 1931, šk. 455, mapa »Cazafura, Dr. Krsto«.

32 Ibid.

politično skupino. Njen izvršni odbor so pod predsedstvom Šukljeta sestavljali Darko Černej, Ivo Potokar, France Kovič, Boris Kocjančič, Makso Šnuderl, Krsto Kazafura, Ciril Maver, Stane Vadnjal, Karel Kirn in Marjan Mehle.³³

Do procesa ponovnega ustanavljanja NRS v Sloveniji je prišlo na pobudo Dinka Puca in njegovega gibanja Slovenska beseda. Februarja 1940 so se tako na pobudo iz Beograda v okvirih tega društva začele obnavljati strankarske strukture po srezih Dravske banovine. V Ljubljani je bila 26. aprila istega leta sklicana konferenca NRS, kjer je 122 delegatov in zaupnikov iz vse Slovenije sprejelo resolucijo, v kateri so izrazili zaupanje v politiko »staroradikalnega« srbskega politika Aca Stanojevića.³⁴ Uradno NRS pred 27. marcem 1941 sicer ni obstajala, saj režim JRZ ni dovolil njene legalne ustanovitve. Njen slovenski del se je delil na tri skupine. Najpomembnejšo, zbrano okoli Puca, so sestavljali Vilibald Vlahovič, Alojzij Urbančič, Rajko Mlejn, Josip Marn, Andrej Ražem, Ciril Cirman in Rajko Šetina. Nadalje sta obstajala še krog Janka Köstla, s katerim so sodelovali Ivan Mihelčič, Jože Krivec in Stanko Jug, ter skupina okrog nekdanjega socialista, odvetnika Milana Koruna, ki je podpirala radikalskega disidenta Laza Markovića, ki je vstopil v Cvetkovićevo vlado.³⁵ Njeno osrednje glasilo je bila Pucova Slovenska beseda.

Če sedaj preidemo k skiciranju širšega nazorskega tabora, velja najprej omeniti množico prostovoljnih organizacij kulturnega, stanovskega ali narodnoobrambnega značaja. Med temi organizacijami, ki so tradicionalno tvorile hrbtnico celotnega tabora, so takšne, ki stojijo v celoti pod neformalnim nadzorom JNS in ji tako služijo kot širše organizacijsko zaledje. Zlasti velja

33 ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600–14.

34 Slovenska novejša zgodovina, 392–393.

35 ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600–14.

pri tem omeniti ljubljansko Zvezo kulturnih društev, ki je leta 1936 štela več kot 30.000 članov,³⁶ njeno sestrsko organizacijo v Mariboru³⁷ in osrednjo napredno sindikalno organizacijo Narodno strokovno zvezo z listom *Nova pravda*.³⁸ Pod delnim do prevladujočim vplivom JNS so nadalje bile tudi Zveza naprednih akademskih starešin, Akademsko društvo Jugoslavija, od katerega se je leta 1940 sicer odcepilo levo opozicijsko društvo Svoboda,³⁹ Kolo jugoslovanskih sestra in Ciril-Methodova družba pod predsedstvom Janka Mačkovška. Za vse našete organizacije lahko hkrati tudi rečemo, da so vztrajale trdno znotraj orbite naprednega tabora.

Drugačna podoba se kaže v notranje heterogenih množičnih organizacijah ZDKFiD in SKJ, znotraj katerih je v drugi polovici 30. potekala naraščajoča borba za vpliv. V prvi je bil že dalj časa prisoten močan vpliv slovenskih »mačkovcev«, ki sta jih organizirala nekdanji štajerski napredni prvak Vekoslav Kukovec in masarikovec Dragotin Lončar, ter komunistov. Tako vodstvo kot tudi članstvo sta se tako delila med tiste, ki so ostajali zvesti JNS (krog Ivana Kronovška), na t. i. skupino »mladokmetijcev«, ki se je novembra 1939 vključila v Slovensko kmečko-delavsko stranko (slovenske »mačkovce« okrog Lončarja), in tiste, ki so se opredeljevali za komunistično Zvezo delovnega ljudstva Slovenije.⁴⁰ Komunistični vpliv je

36 *Jutro*, 14. 12. 1936. Citirano po Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 213.

37 Leta 1940 sta obe zvezi združevali vsaka nad 350 društev; »Naš prosvetni parlament«, *Jutro*, 11. 11. 1940. Citirano po Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 213.

38 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 217–218, 225. Za NSZ v letih tik pred vojno glej tudi: Miroslav Stiplovšek, *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem* (Maribor: Založba Obzorja, 1989), 77–80.

39 Ljubo Sirc, *Med Hitlerjem in Titom* (Ljubljana: DZS, 1992), 8–9; Slavko Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 341.

40 Gl. Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 199, 204–207.

bil v občutni meri posledica neposredne infiltracije članov Komunistične partije (KP) in Zveze komunistične mladine Jugoslavije (SKOJ) v vodstvene strukture zveze,⁴¹ vključno z njenim osrednjim glasilom *Gruda*.⁴²

Posebno pozornost velja nameniti sokolstvu, za čigar strukturo lahko rečemo, da je v najboljši meri zrcalila vso notranjo širino in raznolikost naprednega nazorskega tabora, vključujoč tudi tiste struje, ki so se iz njega izločale. Njegovi demokratični okviri so že v osnovi ponujali prostor za srečevanje pripadnikov raznih generacij, družbenih slojev, kulturnih miljejev in tudi ideoloških usmeritev. Slednje so lahko segale daleč na »levo« in »desno« stran, medtem ko sta jih družila antiklerikalizem in temeljna »nacionalna« usmerjenost. Po vzpostavitvi šestojanuarskega režima so bile sokolske organizacije v Jugoslaviji unificirane in podržavljene pod streho Sokola Kraljevine Jugoslavije. Na Slovenskem je ta tudi v drugi polovici 30. let s približno 25.000 odraslimi člani, 17.500 naraščajniki in skoraj stotimi sokolskimi domovi⁴³ predstavljal dejavnik moči naprednega tabora, hkrati pa bil zlasti na ravni starešinstva v dokajšnji meri prepleten z JNS, ki je Sokola dojemala kot lastno domeno in »prednjo stražo«. Vendar to ni veljalo za široko maso članstva. Medtem ko je pri Zvezi fantovskih odsekov dejansko šlo za organizacijo, docela podrejeno slovenskemu delu JRZ, enako ne moremo trditi za sokolstvo v odnosu do JNS. Pomemben odraz tega je bil odpor dela članstva – še zlasti tistega, ki se je odvrnil od jugoslovanske v samoslovensko smer

41 Gl. *ibid.*, 199, 203, 209.

42 Poleg Ivana Kronovška so *Grudo* urejali Drago Košmrlj, Ada Dequal in Mira Tomšič, vsi trije člani KP, a hkrati so vanjo v poznih 30. vse več pisali člani vodstva Pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo; *ibid.*, 200–201.

43 *Spominski zbornik Slovenije*, ur. Jože Lavrič et al. (Ljubljana: Jubilej, 1939), 216.

– proti poskusom podreditve. Na ta isti segment se je usmerjala tudi komunistična agitacija in pri tem padla na razmeroma plodna tla.

Medtem ko je sestavo ožjega političnega tabora relativno preprosto opredeliti, se zamejitev sfere širšega nazorskega tabora izkaže za težjo nalogo. Poleg nevertikalne zasnove tabora in večje mere avtonomnosti družvene sfere nasproti strankam se kot poglobitveni izziv kaže fluidnost meja. Te takšne postanejo predvsem v odnosu do nastajajočega »odprtega prostora« onkraj tradicionalnih taborov, medtem ko v idejnem oziru izkazujejo naraščajočo mero poroznosti, predvsem nasproti komunizmu, pri čemer je v številnih individualnih primerih prisoten tudi element upora »sinov« »očetom«. Četudi so linije ideološke zamejitve tabora že poprej bile predvsem »negativne« – in je leta 1918 liberalni tabor v tem smislu bil v večji meri opredeljen s tem, kar ni bil (ne-katoliški, ne-marksističen), kot z zavezanostjo točno določenemu političnemu nauku, denimo liberalizmu⁴⁴ –, se v drugi polovici 30. let ta nedoločenost še bistveno poglobi. Na eni strani se ob vztrajanju antiklerikalnega določevalnega momenta v veliki meri umakne v ozadje njegov antimarksistični spremljevalec. Na ravni praktične politike najde to jasen izraz v zavezništvu JNS in socialistov na parlamentarnih volitvah leta 1938 ter z nadaljnjim povezovanjem med obema skupinama.⁴⁵ Umanjkavanje načelne »bariere« nasproti sodelovanju z marksisti hkrati

44 Oskar Mulej, »National Liberals and their Progeny: Central European Liberal Party Traditions 1867–1918«, *Acta Poloniae Historica* 111 (2015): 76.

45 Gl. Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«, 69. Socialistična stranka Jugoslavije (SSJ) je bila po kraljevem puču leta 1929 uradno sicer prepovedana, a je njen strankarski aparat ostal večinoma nedotaknjen. S pomočjo svojih sindikatov je imela občuten vpliv na delavstvo. Vodilni socialisti konec 30. let so med drugim bili Celestin Jelenc, Ivan Klinar, Stanko Likar, Filip Uratnik in Jože Petejan.

ne predstavlja poglobitnega pospeševalca idejne diferenciacije ter z njo povezane fluidnosti in poroznosti meja. V tem oziru velja še bistveno bolj izpostaviti splošni trend radikalizacije spričo krize liberalizma ter nanj vezan prodor avtoritarnih in totalitarnih političnih in družbenih modelov. Medtem ko je za glavnino starejše generacije, zlasti za strankarske prvake, značilno kategorično odklanjanje nacizma, fašizma in komunizma ter kljub »prilagodljivosti«, ki so jo izkazali v času šestojanuarskega režima, v jedru ostajajo v duhovnih okvirih parlamentarizma, med mlajšimi obstaja večja mera dojemljivosti za vplive antiliberalnih ideologij in z njimi povezanih radikalnih političnih pristopov. Na desnih in levih robovih tabora to odstranja bariero nasproti fašizmu, še zlasti pa komunizmu, in ustvarja prostor za razvoj »ekstremnih izrastkov«, ki se iz tabora idejno izločajo, medtem ko delno ostajajo vanj vpeti preko članstva v tradicionalno naprednih organizacijah.

Če poskusimo locirati skrajne meje naprednega nazorskega tabora oziroma fluidni prostor, v katerem so se te izgubljale, lahko na skrajnem desnem robu najdemo slovenske zborashe, privrženca srbskega profašističnega politika Dimitrija Ljotića.⁴⁶ Pripadniki od novembra 1940 uradno sicer prepovedanega gibanja so se na univerzi združevali zlasti znotraj akademskega kluba Edinstvo in okoli lista *Avgust Jenko*, v katerem so pozivali k enotnosti nacionalistične mladine in ostro napadali *Našo voljo*, ki so jo označevali za levičarsko.⁴⁷ Čeprav se zborashi sami na pragu vojne niso več prištevali k naprednemu

46 Polno ime organizacije je bilo Zadružna borbena organizacija rada. Več o slovenskih zborashih gl.: Boris Mlakar, »Fašizem in slovenske izkušnje«, v: *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, ur. Mitja Ferenc, Jurij Hadalin, Blaž Babič (Ljubljana: FF UL, 2011), 109–111.

47 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 240–241.

taboru,⁴⁸ sta jih v primerjavi z njihovimi srbskimi tovariši, pri katerih je religija igrala osrednjo vlogo, odločilno zaznamovala njihov »liberalni« pedigre in nanj vezan antiklerikalizem.⁴⁹ Ravno tako jih je s privrženci OJNS, AD Jugoslavije in Naše volje družila samooznaka »nacionalisti«, pri čemer so si jo z omenjenimi skupinami medsebojno oporekali.⁵⁰ Za usmeritev Zbora so poleg integralnega jugoslovanskega nacionalizma bili značilni še odklanjanje parlamentarne demokracije, zagovarjanje stanovske ureditve, poudarjen antisemitizem in borbena protikomunistična usmerjenost.⁵¹ Med drugim so se odkrito postavili proti reformni pobudi OJNS, saj so ji očitali klic po obnovi demokracije.⁵²

Na drugi strani desno-levega spektra najdemo skupine, ki na bolj ali manj odkrit način napredni tabor zapuščajo tako, da prehajajo na prokomunistične pozicije. Poleg izvirno levo-liberalnega intelektualnega lista *Sodobnost*, ki je bil leta 1941 že popolnoma pod komunističnim vplivom, velja izpostaviti zlasti disidente iz vrst sokolstva. Ti so se kot skupina profilirali po notranjem sporu in disciplinskem procesu v Sokolu I Tabor v Ljubljani leta 1939, se leta 1940 s komunisti javno povezali v Društvu prijateljev Sovjetske zveze in se je zanje kasneje uveljavil naziv »levo krilo Sokola«. Ob kritiki prepletanja vodstvenega kadra s strukturami JNS in poudarjeno samoslovenski opozicionalni drži disidentom okrog Josipa Rusa, Franja

48 Avgust Jenko, 9. 3. 1941. Citirano po Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 240.

49 Gl. npr.: Ljenko Urbančič, *Srečanja, portreti, dejanja 1-2-3* (Sydney: MM Press, 1995), 105; Ivo Vadnjal, »Zbor med Slovenci«, *Tabor* 21, št. 9–10 (1984): 137.

50 Gl. npr.: Miloš Lokar, »Skrunitev spomina Avgusta Jenka«, *Naša volja* 21. 10. 1940, 4.

51 Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 234–242.

52 Ibid., 241.

Lubeja in Zorana Poliča⁵³ kasneje v pogojih okupacije uspe pri-
tegniti dobršen del nacionalno gorečega mlajšega sokolskega
članstva. »Levi sokoli« tako že pred vojno, še bolj pa med njo,
predstavljajo eno izmed osrednjih množičnih mobilizacijskih
baz za komuniste oziroma SKOJ. Izredno kompleksna tematika
širjenja komunističnega vpliva in tudi neposredne infiltracije
v Sokolstvo, ZKDFiD in druge množične organizacije napre-
dne provenience ter prehajanja delov sokolskega članstva v
organizacije KPS in SKOJ sicer vsebuje nekatera vprašanja, ki
so ključnega pomena za razumevanje kasnejše medvojne poli-
tične dinamike, a hkrati še niso bila deležna resnično celovite
obravnavne v zgodovinopisju.⁵⁴

Na prej omenjeno temeljno ločnico, ki je zadevala dojemljivi-
vost do radikalnih političnih pristopov, se je v notranje razde-
ljenem naprednem taboru vezala še vrsta drugih, ravno tako
v dokajšnji meri generacijsko pogojenih. Te so se medsebojno
kombinirale in prepletale ter jih zato tudi ni mogoče razvrstiti
po preprostem »levo-desnem« ključu. V odnosu do »starih«
etabliranih politikov in strank – v prvi vrsti do JNS – so se
zarisovali predvsem naslednji ločevalni momenti: vprašanje
»demokratičnosti« – pri čemer je ta pri tistih skupinah, ki so
se same tako označevale, pomenila predvsem »nekompromiti-

53 Gl.: Josip Rus, *Pričevanja in spomini* (Ljubljana: Borec, 1989); Franjo
Lubej, *Za sokolskim praporom* (Ljubljana: Borec, 1986).

54 Kot pionirsko delo na tem področju velja sicer navesti monografijo Ivana
Čuka in Aleksa Lea Vesta, ki ji je uspelo jasno pokazati, da je v procesu
bila udeležena neposredna komunistična infiltracija s ciljem instru-
mentalizacije (Ivan Čuk in Aleks Leo Vest, *Prevarani Sokoli* (Ljubljana:
SCNR, 2017)). Istočasno kompleksnost dinamike, postavljene v širši
duhovni kontekst poznih 30. let – zlasti, kar se tiče razmerja med na-
črtno komunistično infiltracijo od zunaj, notranjim nezadovoljstvom in
opozicijskimi stališči med široko maso članstva ter mero in načinom
vpliva obeh dejavnikov na prehajanje delov članstva na prokomunistične
pozicije – še čaka na izčrpnjšo analizo.

ranost« z oblastjo, manj pa privrženost liberalno-demokratski ureditvi. Najbolj »demokratske« skupine so bile denimo najbolj odprte za sodelovanje s komunisti; oblika kritike in raven odklanjanja tržne ekonomije; stopnja antiklerikalizma oziroma nanj vezana kritika »oportunizma« etablirane politike; ter stopnja in tip nacionalizma. Ob osrednji jugoslovansko-nacionalni liniji je obstajala tudi opozicijska samoslovenska. Čeprav je na »levici« prevladovala slednja, na isti strani najdemo denimo tudi izrazito jugoslovansko usmerjenega Črtomirja Nagodeta in njegov krog. Z »levo-desnim« razlikovanjem hkrati tudi ne smemo nujno povezovati intenzivnosti nacionalizma – radikalno nacionalistično držo in diskurz namreč najdemo tako na »desni« med ljotičevci kot tudi med »levimi sokoli«, tako pri jugoslovanskih kot pri samoslovenskih strujah. Med obema »ekstremoma« – »levim« in »desnim« – je poleg tega obstajala dokaj pogosta raven prehajanja, o čemer pričajo številni posamezni primeri⁵⁵ in na kar je v svojem komentarju k »liberalni mladini« opozorila tudi katoliško-integralistična *Straža v viharju*, ko je zapisala, da se ta »lovi med desno in levo skrajnostjo«. ⁵⁶ Radikalno mladino ene ali druge strani bi bilo razen tega napak posplošeno obravnavati v smislu »instrumentov tujih sil ali ideologij« ali jim celo pavšalno odrekati patriotizem. Tako zboraše kot SKOJ-evce leta 1941 denimo najdemo v vrstah aprilskih prostovoljcev ob napadu sil osi na Jugoslavijo.

55 Omeniti velja primer Zorana Poliča, ki je bil svoj čas pripadnik ljotičevskega akademskega društva Edinstvo, a kasneje nastopal kot eden od glavnih predstavnikov »levih« sokolov; Ladislav Bevc, *Spomini* (Ljubljana: Založništvo Jutro, 2006), 92, 105. Med pomembnimi člani akademske organizacije Zbora v letih 1936–37 najdemo tudi kasnejše vidne antifašiste, kot denimo Rada Bordona; gl. Vidovič Miklavčič, *Mladina*, 235.

56 »Liberalna mladina,« *Straža v viharju*, 13. 2. 1941, 74.

Na podlagi navedenega lahko za razvoj v naprednem taboru skozi drugo polovico 30. let ter stanje in razmerja v njem na pragu druge svetovne vojne poleg izraza »razcepljenost« vsaj do neke mere uporabimo tudi izraz »razkroj«. Tako velja tudi v dobršni meri pritrditi oceni Vasilija Melika, ki je pred dobrimi štirimi desetletji zapisal:

»Ko je druga svetovna vojna segla tudi k nam, liberalnega tabora ni bilo več. Razcepil se je na množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zvez na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.«⁵⁷

Oceni velja pritrditi, a z določenimi pridržki. Če pustimo ob strani izrazito dihotomen zorni kot obravnave, ki v skladu s tedaj veljavno nacionalno-komunistično paradigmo izhaja iz osnovne ločnice med tistimi silami, ki naj bi zastopale »nacionalne interese«, in onimi, ki naj bi se narodu zaradi lastnih »razrednih interesov« izneverile, velja ugovarjati zlasti trditvi, da liberalnega tabora ni bilo več. Zdi se namreč, da proces razpadanja naprednega tabora do leta 1941 vseeno ni dosegel

57 Vasilij Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 23.

točke, ki bi podpirala tako kategorično oceno – še zlasti ne v luči že navedenih dejstev, da je razcepljenost zanj bila stalnica in tako rekoč del njegovega »genskega zapisa«, ter da je vsaj JNS, vsem svojim težavam navkljub, še vedno predstavljala upoštevanja vredno politično silo. Kompleksnost notranjih delitev in medsebojna prepletenost dejavnikov, ki so jih spodbujali, kažeta tudi na to, da razvojne tendence niso bile tako enoznačne, da bi lahko govorili o linearnosti in enotni smeri. O tem pričajo tudi ponovna povezovanja med naprednimi strankami in skupinami na pragu druge svetovne vojne.

Ponovna povezovanja na pragu vojne

K ponovnemu povezovanju sta tiste kroge, ki so se še dalje prištevali k naprednemu taboru, napeljevala tako začetni proces preoblikovanja Jugoslavije po sporazumu Cvetković-Maček avgusta 1939 kot tudi grozeče spreminjanje razmerij moči v Evropi ter izbruh vojne. Zlasti v zvezi z morebitnim oblikovanjem Banovine Slovenije je obstajala bojazen, da bi, kot se je nedvoumno izrazil pisec *Slovenske besede*, »ob morebitni realizaciji tega notranjepolitičnega problema postal slovenski napredni živelj brezpravna raja in izločen od reševanja vseh gospodarskih, socialnih in kulturnih vprašanj«. ⁵⁸ Razprave o možnostih strnitve sil so se sicer pojavljale že skozi celotni leti 1939 in 1940. ⁵⁹ Skoznje se je izražala vztrajajoča zavest o skupni

⁵⁸ Vilibald Vlahovič, »Še o koncentraciji«, *Slovenska beseda*, 14. 11. 1940.

⁵⁹ Glej npr.: »Tako se ne dela napredna koncentracija!«, *Večernik*, 28. 2. 1939; »'Slovenec' in koncentracija«, *Slovenska beseda*, 3. 4. 1939; Boris Sancin, »Razcepljenost naprednega tabora«, *Naša misel* 5, št. 2 (1. 1. 1940): 2–3; Vekoslav Spindler, »Samoprevara«, *Jutro*, 4. 2. 1940; »Nekaj problemov naše domače politike«, *Jutro*, 10. 3. 1940; »Mi in JNS«, *Slovenska beseda*, 12. 4. 1940; »V resni preudarek!«, *Slovenska beseda*, 10. 5.

»napredni in nacionalni« politični pripadnosti in identiteti, pri čemer so v ospredju stali medsebojni očitki o tem, kdo naj bi bil odgovoren, da do takšne strnitve ne more priti. Medtem ko sta *Slovenska beseda* in *Večernik* krivdo pripisovala predvsem JNS,⁶⁰ je član OJNS Boris Sancin v *Naši misli* pozval k »povratku vseh desidentov k oni matični skupini, ki je bila že v preteklosti, kot je tudi v sedanjosti, glavni nosilec napredne in jugoslovenske ideje med Slovenci«, h kateri »bo treba pripojiti še druge, že starejše, a sorodne skupine tako, da bo zrastel pravi enotni napredni tabor, sposoben za izvrševanja svojih nalog«.⁶¹

Mnenja o tem, kako enotnost doseči, so bila torej različna – toda volja k njeni uveljavitvi je bila prisotna na vseh straneh in je na začetku leta 1941 prinesla tudi dejanske rezultate. Najprej je povezovanje zajelo mlajše, reformno usmerjene kroge. Osrednjo vlogo je igrala OJNS, znotraj katere naj bi na pobudo Branka Vrčona že v letu 1939 začeli razpravljati o osnovanju »napredne delovne skupnosti«.⁶² Do tedaj ji je uspelo razviti že do dobrišne mere samostojen profil ter je svojim *Političnim, gospodarskim in socialnim načelom* namenila tudi vlogo platforme za prenovitev celotnega naprednega tabora. Odmevnost programa in pozivi mladinskih glasil so nato na začetku leta 1941 pripeljali do skupne akcije predstavnikov »mlajših« naprednih skupin, ki so izdale razglas z naslovom *Na skupno delo*.

1940; Vilibald Vlahovič, »Za napredno skupnost«, *Slovenska beseda*, 9. 10. 1940; Vilibald Vlahovič, »Še o koncentraciji«, *Slovenska beseda*, 14. 11. 1940.

60 Glej npr.: »Tako se ne dela napredna koncentracija!«, *Večernik*, 28. 2. 1939; »Mi in JNS«, *Slovenska beseda*, 12. 4. 1940; »V resni preudarek!«, *Slovenska beseda*, 10. 5. 1940; Vilibald Vlahovič, »Za napredno skupnost«, *Slovenska beseda*, 9. 10. 1940.

61 Boris Sancin, »Razcepljenost naprednega tabora«, *Naša misel* 5, št. 2 (1. 1940): 2–3.

62 ARS, SI AS 1931, šk. 478, mapa dr. Branko Alujevič; ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

V njem je bila zapisana ugotovitev, da svetovno dogajanje postavlja »tudi naš narod in našo državo pred hude preizkušnje« in da se »na prelomu med dvema dobama [...] pripravlja v svetu *nov pravičnejši red*«, pri čemer je bila poudarjena osrednja vloga mladine. Oznanjena je bila ustanovitev »delovne skupnosti«, in sicer kot prostora za iskanje in enotno izvajanje »pravih rešitev« ter s tem poti »k trdnejši strnjenosti in povezanosti vseh resnično naprednih sil«. ⁶³ Pod proglas, datiran s 25. januarjem 1941 in javno objavljen v reviji *Misel in delo*, so se 11. februarja podpisali Jože Rus, Andrej Uršič, Branko Vrčon, Milan Gorišek in Miha Ferčej iz OJNS, Vladimir Šuklje, Stane Vadnjal, France Kovič in Alfonz Pipan iz SDS, Janko Köstl, Vilibald Vlahovič, Ivan Mihelčič, Ivan Jenko in Boris Puc iz NRS ter predstavniki ZKFiD Ivan Kronovšek, Joško Tomažič, Stanko Iljaž, Jakob Šilc in Jože Praznik. ⁶⁴ Novoustanovljena Mladinska delovna skupnost (MDS) je tako združevala vse tiste skupine, ki so bile nezadovoljne z uradno politiko vodstva JNS. ⁶⁵ Proglas in osnovanje MDS je odobravajoče pozdravil celoten liberalni tisk, še posebej *Kmetški list*. ⁶⁶

Po puču skupine oficirjev 27. marca 1941, osnovanju nove vlade narodne koncentracije pod generalom Dušanom Simo-

63 »Na skupno delo!«, *Misel in delo* 7, št. 1 (1941): 1–3; *Naša volja* 6, 8. 12. 1941.

64 »Odmevi mladinske akcije«, *Misel in delo* 7, št. 2–3 (1941): 57.

65 Tamara Griesser Pečar, *Razdvojeni narod* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004), 26.

66 »Odmevi mladinske akcije«, *Misel in delo* 7, št. 2–3 (1941): 57–59; »Na skupno delo!«, *Slovenska beseda*, 6. 2. 1941; »Delovna skupnost napredne mladine«, *Nova doba*, 7. 2. 1941; »Sporazum napredne slovenske mladine«, *Večernik*, 12. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Večernik*, 15. 2. 1941; »Razveseljivi pojavi«, *Jutro*, 13. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Jutro*, 16. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Kmetški list*, 19. 2. 1941; »Veselim se in pozdravljamo«, *Nova pravda*, 20. 2. 1941; »Na skupno delo!«, *Gruda* 18, št. 2 (1941): 35–36.

vičem in ustoličenju kralja Petra II., ko se je v Jugoslaviji že napovedovala vojna, je naposled prišlo tudi do trdnejše povezave med »starimi« strankami. 1. aprila je bil ustanovljen Odbor naprednih strank, v katerem so se na enakopravni podlagi povezale JNS, SDS in NRS. Pobudo za njegovo oblikovanje je najverjetneje Albertu Kramerju dal Dinko Puc,⁶⁷ vendar lahko v vsakem primeru za neposredno točko njegovega nastanka štejemo sestanek na Kramerjevem domu 30. marca 1941. Poleg liberalnega prvaka so se ga udeležili še Puc, Vladimir Šuklje, Janko Köstl, Darko Černej in Marjan Zajec. Sklenili so, da je treba brez oklevanja ustanoviti skupni odbor JNS, SDS in NRS, v katerega naj bi povabili tudi socialiste. Ustanavljanje skupnega odbora so sestankujoči utemeljili s potrebo po složnem nastopu in uveljavitvi »pozitivne slovenske napredne sile v javnem življenju«⁶⁸ ter izboljšanju pogojev za delovanje v korist narodu in državi. Stranke JNS, SDS in NRS so namreč po srbskih predstavnikih bile zastopane tudi v novi, koncentracijski vladi. Odločili so se tudi, da mora biti odbor sestavljen po načelu paritete, s štirimi predstavniki za vsako izmed strank. Iz njihove srede naj bi se izvolil izvršni odbor za izvrševanje skupnih sklepov.⁶⁹

Sklepi sestanka so se začeli izvajati takoj in tako je že v torek, 1. aprila, v klubski sobi kavarne Zvezda prišlo do ustanovnega sestanka novega skupnega odbora, ki so mu med drugim prisostvovali tudi trije člani OJNS (Branko Vrčon, Andrej Uršič in Božo Drnovšek).⁷⁰ Prisotni so odbor uradno poimenovali *Odbor naprednih strank* in odločili, da mora zaradi izrednih

67 Vodušek Starič, »Liberalni patriotizem«, 69.

68 ARS, SI AS 1874, mapa III., Zapisnik sestanka 30. 3. 1941.

69 Ibid.

70 Poleg teh so se ga za JNS udeležili še Albert Kramer, Ivan Pucelj, Marjan Zajec, Milan Mravlje, Rudolf Žitnik in Albin Koman, za NRS Dinko Puc, Janko Köstl, Ivan Mihelčič in Rajko Mlejnik ter za SDS Vladimir Šuklje,

razmer zasedati stalno, vsak dan ob isti uri in na istem mestu. Imenovani so bili tudi delegati v odbor.⁷¹ V zvezi s prisotnimi člani OJNS velja omeniti, da je poprej prišlo do manjšega zapleta in je njihova prisotnost, po vsem sodeč, bila posledica kompromisa. Člani banovinskega odbora OJNS so namreč že 28. marca obiskali Kramerja in se z njim dogovorili o skupnem zasedanju predsedstev obeh skupin v tedanjih izrednih razmerah in enakopravnem reševanju ključnih političnih vprašanj.⁷² Temu dogovoru navkljub voditelji OJNS nato nihče ni povabil na sestanek pri Kramerju 30. marca in so zanj kasneje izvedeli sami. Vrčon naj bi zato od Kramerja zahteval takojšnje povabilo k razpravam, a ta naj bi mu v ostrem tonu odgovoril, da JNS že zastopajo njeni uradni predstavniki.⁷³ Kljub temu domnevnemu sporu so na koncu k sejam Odbora naprednih strank bili kooptirani tudi predstavniki OJNS, pri čemer niso nastopali kot posebna skupina, temveč v sestavi kvote JNS.

Odbor je nato redno zasedal vsaj do 3. aprila – do tedaj namreč obstajajo ohranjeni zapisniki. Poglavitne točke zase-

Darko Černež, Franc Vidic, Boris Kocijančič in Stane Vadnjal; ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka odbora naprednih strank.

71 Ibid. Iz SDS so bili imenovani Vladimir Šuklje, Ivo Potokar, Stane Vidmar, Darko Černež, Janko Vidic, Boris Kocijančič, Janko Golob in zastopnik iz Maribora. NRS je delegirala Janka Köstla, Borisa in Dinka Puca, Ivana Mihelčiča, Josipa Marna, Vilibalda Vlahoviča, Rajka Mlejnika in Nika Zupaniča. Kot predstavniki JNS so bili določeni Albert Kramer, Ivan Pucelj, Milan Mravlje, Albin Koman, Marjan Zajec, Rudolf Žitnik, Branko Vrčon in Andrej Uršič.

72 ARS, SI AS 2065, šk. 4, Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke, banovinski odbor Ljubljana Tajništvu Banovinskega odbora JNS, 28. 3. 1941. Po nekaterih podatkih naj bi mladi Kramerju, ki se je takrat zdravil zaradi tuberkuloze, celo predlagali, naj zaradi vojne nevarnosti vodstvo prenese na primerno mlajšo osebo; ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

73 ARS, SI AS 1931, šk. 933, mapa 600-19.

danj so zadevale delitev moči zaradi nove politične situacije, kakor denimo prizadevanje za zastopstvo naprednih Slovencev v koncentracijski vladi, uskladitev razmerij politične moči v Sloveniji z njeno sestavo,⁷⁴ delitev moči znotraj raznih institucij pod državnim nadzorstvom in odnose med strokovnimi organizacijami.⁷⁵ Dogovorjeno je bilo, da se o ustanovitvi odbora nemudoma obvesti bana Natlačena ter voditelja SLS in ministra Frana Kulovca.⁷⁶ Puc, Pucelj in Černež so Natlačena obiskali in ga pozvali k ureditvi lokalnih razmer in pošteni uporabi proračunskih sredstev. Ban naj bi izrazil pripravljenost upoštevati njihove želje.⁷⁷ Drugega aprila so člani odbora na Pucevo pobudo tudi sklenili o svojih akcijah obvestiti beograjska vodstva svojih strank in za to pooblastili Černeža, ki je sestavil ustrezen komunike.⁷⁸

Kot je zapisal Jurij Perovšek, je slovenska zgodovina liberalizem, ki jo je bil »opazno zaznamoval« od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne, »ob izteku tega obdobja videla le še s kotičkom enega očesa.«⁷⁹ Paleta idejnih usmeritev, ki jih tedaj najdemo pod skupno »napredno« streho, je bila poleg tega izredno široka in bi jo bilo težko postaviti pod enoten imeno-

74 Kramer je računal celo na možnost, da bi slovenski liberalci pridobili eno ministrsko mesto z umikom enega izmed ministrov iz SLS; ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 1. 4. 1941.

75 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 2. 4. 1941.

76 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka, 1. 4. 1941.

77 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 2. 4. 1941.

78 ARS, SI AS 1874, Zapisnik sestanka 2. 4. 1941 in Komunike glavnim odborom strank v Beogradu, 2. 4. 1941.

79 Jurij Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2017): 76.

valec. Kljub cepitvam in delnemu razkroju pa smo v poznih 30. priča pobudam, ki so stremele k revitalizaciji slovenskega liberalizma – *ki si sam sicer na tej točki že dolgo več ne pravi liberalizem*. Že omenjeni Melikovi oceni, da je napredni tabor na pragu druge svetovne vojne bil razcepljen do te mere, da ga »ni bilo več«, tako lahko pritrdimo le deloma. Zdi se namreč, da proces razpadanja do leta 1941 vseeno ni dosegel točke, ki bi podpirala tako kategorično oceno. V podporo temu ugovoru velja – poleg tega, da je razcepljenost za napredni tabor pravzaprav bila stalnica in del njegovega »genskega zapisa«, ter da je vsaj JNS še vedno predstavljala upoštevanja vredno politično silo – navesti zlasti dejstvo, da številni sočasni zapisi v časopisju liberalne provenience izpričujejo vztrajajočo zavest o skupni »napredni in nacionalni« politični pripadnosti in identiteti. Kompleksnost notranjih delitev in medsebojna prepletenost dejavnikov, ki so te spodbujali, pa kažeta tudi na to, da razvojne tendence niso bile tako enoznačne, da bi procesu razpadanja smeli pripisati linearnost in ireverzibilnost. O tem pričajo tudi ponovna povezovanja med naprednimi strankami in skupinami na samem pragu druge svetovne vojne.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS)

SI AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične Republike Slovenije 1918–1982.

SI AS 2065, Saje Franček 1899–1987.

SI AS 1874, Puc Dinko 1925–1941.

Objavljeni viri

Omladina Jugoslovenske nacionalne stranke: Banovinska skupščina 12. septembra 1937 v Ljubljani. Ljubljana: OJNS, 1937.

Politična, socialna in gospodarska načela, sprejeta kot osnova delovnega programa na seji banovinskega odbora OJNS, v Ljubljani 5. septembra 1940. Ljubljana: Banovinski odbor OJNS, 1940.

Časopisni viri

Gruda, 1941.

Jutro, 1920, 1921, 1940, 1941.

Kmetijski list, 1941.

Misel in delo, 1941.

Naša volja, 1940, 1941.

Naša misel, 1940.

Nova doba, 1941

Nova pravda, 1941.

Slovenska beseda, 1939, 1940, 1941.

Sodobnost, 1935.

Straža v viharju, 1941.

Večernik, 1939, 1940, 1941.

Literatura

Bevc, Ladislav. *Spomini*. Ljubljana: Založništvo Jutro, 2006.

Čuk, Ivan in Aleks Leo Vest. *Prevarani Sokoli*. Ljubljana: SCNR, 2017.

Friš, Darko. »Banovinska konferenca Jugoslovanske nacionalne stranke leta 1937 v Ljubljani«. *Zgodovinski časopis* 59, št. 1–2 (2005): 129–146.

Friš, Darko. »Turneja Petra Živkovića in vodstva Jugoslovanske nacionalne stranke po slovenskih krajih leta 1937«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 1 (2005): 61–78.

Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam: slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Griesser Pečar, Tamara. *Razdvojeni narod: Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2004.

Kremenšek, Slavko. *Slovensko študentsko gibanje*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.

Kropivnik, Luka. »Ivan Hribar med politikom in književnikom«. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2023.

Lubej, Franjo. *Za sokolskim praporom*. Ljubljana: Borec, 1986.

Mally, Eva. *Slovenski odpor: Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana: INZ, 2011.

Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 22, št. 1–2 (1982): 19–24.

Mlakar, Boris. »Fašizem in slovenske izkušnje«. V: *Osamosvojitve 1991: država in demokracija na Slovenskem v zgodovinskih razsežnostih*, ur. Mitja Ferenc, Jurij Hadalin in Blaž Babič, 103–116. Ljubljana: FF UL, 2011.

Mulej, Oskar. »National Liberals and their Progeny: Central European Liberal Party Traditions 1867–1918«. *Acta Poloniae Historica* 111 (2015): 57–81.

Mulej, Oskar. »Gospodarski in družbeni nazori v slovenskem naprednem taboru, 1930–35. I. del – velika gospodarska kriza«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 56, št. 1 (2016): 108–25.

Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.

Perovšek, Jurij. »Idejni, socialnogospodarski in narodnopolitični nazori slovenskega meščanstva v času med svetovnima vojnama (1918–1941)«. *Zgodovinski časopis* 51, št. 4 (1997): 529–554.

Perovšek, Jurij. »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2017): 49–83.

Prunk, Janko. »Politične koncepcije slovenskega meščanstva v stari Jugoslaviji«. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 23, št. 1–2 (1982): 117–134.

Ravnihar, Vladimir. *Mojega življenja pot*. Ljubljana: FF UL, 1997.

Rus, Josip. *Pričevanja in spomini: o sokolstvu, Osvobodilni fronti in novi Jugoslaviji*. Ljubljana: Borec, 1989.

Sirc, Ljubo. *Med Hitlerjem in Titom*. Ljubljana: DZS, 1992.

Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, Zv. 1: 1848–1945, ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga, INZ, 2005.

Spominski zbornik Slovenije, ur. Jože Lavrič et al. Ljubljana: Jubilej, 1939.

Stiplovšek, Miroslav. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*. Maribor: Založba Obzorja, 1989.

Urbančič, Ljenko. *Srečanja, portreti, dejanja 1–2–3*. Sydney: MM Press, 1995.

Vadnjal, Ivo. »Zbor med Slovenci«. *Tabor: glasilo Združenih slovenskih protikomunistov* 21, št. 9–10 (1984): 135–137.

Vidovič Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Vidovič Miklavčič, Anka. »Vloga in organiziranost mladine v jugoslovanskem delu Slovenije v letih 1929–1941«. V: *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995*, ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič, 97–109. Ljubljana: Slovenska matica, 1997.

Vodopivec, Peter. »O slovenskih političnih tradicijah v času nastanka Kraljevine SHS leta 1918«. V: *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918–1941*, ur. Jože Pirjevec in Janko Pleterski, 23–34. Ljubljana: SAZU, 2007.

Vodušek Starič, Jerca. »Liberalni patriotizem in intransigenca leta 1941«. *Prispevki za novejšo zgodovino* 16 (42), št. 2 (2001): 59–76.

Vodušek Starič, Jerca. *Slovenski špijoni in SOE: 1938–1942*. Samozaložba, Ljubljana, 2002.

Wandruszka, Adam. »Österreichs politische Struktur. Die Entwicklung der Parteien und politischen Bewegungen«. V: *Die Geschichte der Republik Österreich*, ur. Heinrich Benedikt. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1955.

*The Situation and Internal Relations
in the Slovenian Progressive
(Liberal) Camp on the Eve of the
Second World War*

Summary

The article provides an outline of the situation in the Slovenian progressive camp at the eve of the Second World War, its structure and internal relations as well as development trends. *Inter alia*, it aims to provide at least a partial answer to the question whether it is even possible to posit a unified camp at the start of the war or whether it had definitively disintegrated by the time. The first part of the article thus outlines the development in 1935–41, when Slovenian liberalism found itself in the opposition and at the fringe of political life. The fall from power was followed by an accelerated process of internal fragmentation, which affected both the wider ideological camp and its central political representation, namely the Yugoslav National Party. The decline in the supporter base, which had encompassed mostly intellectuals in the first half of the decade, now spread to wider circles of followers but was especially reflected in the drastic ideological differentiation of the youth originating in the progressive camp.

The central part of the article attempts to sketch the structure of the camp on the eve of the war, with a particular emphasis on certain relevant open questions. While it is relatively easy to define the narrower political camp – it consisted of

the Yugoslav National Party, Independent Democratic Party, People's Radical Party and the partly independent Youth of the Yugoslav National Party – delineating the sphere of the wider ideological camp proves to be a more difficult task. The main challenge lies in the fluidity of the external limits and their ideological porousness. The latter is tightly linked to the trend of radicalisation and related anti-liberal ideologies, which engulfed particularly a substantial part of younger generations. Slovenian followers of Ljotić, for example, were found on the right edge of the progressive camp, while its left edge became one of the main recruitment bases for the communists.

Despite the discussed processes of fragmentation and partial disintegration, the core part of the camp maintained a consciousness of a common “progressive and national” belonging and identity. On the eve of the Second World War, this consciousness was reflected in renewed connections between parties and groups within the Youth Labour Community and Committee of Progressive Parties. The complexity of internal divisions and the intertwinement of factors accelerating such divisions thus show that the development trends were not unambiguous enough to posit a linearity and irreversibility of the disintegration process.